

VILLAMOSKALAUZOK, HÁZMESTEREK, ÍRÓK, KÖLTŐK – NYILASOK

Zoltán Gábor: *Szomszéd. Orgia előtt és után*

„Sheldon, már egy órája ülök kinn [a tornácon]... Texasban, ha egy zsidó kiül a ház elé, a szomszédok elkezdnek csomagolni.”¹

2016-ban jelent meg Zoltán Gábor nagy port kavaró, az olvasók és az irodalmi szakma köreiben is sikeres² könyve, az *Orgia*, majd 2018-ban a *Szomszéd, Orgia előtt és után* alcímmel. Ez a sorrend látszólag teljesen szokványos, ám különféle nyilatkozatokból, sőt bizonyos korábbi közlésekből³ az derül ki, hogy Zoltán Gábor eredetileg a második könyvet kezdte el írni. A szerző erről maga is elmondta, hogy valójában először önéletrajzi regényt akart írni (ez lett volna a *Véresmajor / Szomszéd*), de a regény anyaga, a gyűjtőmunka végül is az *Orgia* felé fordította, amit kétféleképpen is értelmezhetünk; egyrészt hogy tudniillik az anyag természete azt diktálta, a dokumentumjellegtől (ami egy önéletrajznál is nyilvánvaló) inkább a fikció felé térjen ki. De olyan jelentést is tulajdoníthatunk a kijelentésnek, hogy mintegy „beleveszett” a hatalmas anyag feltárásába, rendszerezésébe, erre utalnak a következő mondatai: „Több száz oldalnyi jegyzetet készítettem, és egyre csak duzzadt maga a könyv is. Szétíródott. Nem tudtam válogatni, mindent meg akartam írni.”⁴ Az önéletrajzi jelleg felemlegetését érthetjük, hiszen a *Szomszéd* teljesen nyilvánvalóan támaszkodik a szerző bizonyos életrészeit felvillantására (de soha nem teljesen kifejtett terjedelemben, éppen csak érzékeltetésről van szó), ugyanakkor a könyv szövegének nagy része a nyilas hatalomátvétel utáni történelmi helyzetre reflektál (lényegében

¹ Az idézet egy kultikus amerikai tv-sorozatból, a *The Big Bang Theory*-ből (az *Agyenőkből*) származik, és a sorozat (2007–2019) egyik zsidó főszereplőjének, Howard Wolowitznak a szájából hangzik el.

² A siker azonban nem volt egyöntetű, például Bán Zoltán András komoly és megfontolásokra érdemes fenntartásokkal fogadta a regényt: Magyaros, kerületi vérfürdő. *vs.hu*, 2016. jún. 5.

³ Lásd például: *Holmi*, 2013/11, 1413–1424. *Véresmajor* címmel, *Egy készülő regényből* alcímmel. Jóval később, már az *Orgia* megjelenése után láttak napvilágot részletek a könyvből a *Jelenkorban* (2017/4, 449–457.), a *Kalligramban* (2017/2), még mindig *Véresmajor* címen, hogy aztán újra a *Jelenkorban* (2018/3, 250–258.) már a mostani végleges címmel, alcímmel lásson napvilágot egy rész az akkor már hamarosan megjelenő könyvből.

⁴ Békefi Teodóra – Nagy Gabriella interjúja Zoltán Gáborral: Nem tudom másként látni a világot, mint úgy, hogy az ember szabad. *Litera*, 2018. aug. 19.

Kalligram Kiadó
Budapest, 2018
392 oldal, 3990 Ft

megismételve más eszközökkel az *Orgia* világát). Amint azonban alcíme is utal rá, a regény behatárolt időbeli világa jelentősen bővül, hiszen a nyilas világ kialakulásának nyomába eredve az elbeszélő szerzőnek vissza kell lépnie nagyjából az I. világháború végéhez, a témának megfelelően, mondjuk, a numerus clausus idejéig (1920. szeptember 26.). A szerző életkorából is következik, hogy természetesen a nyilas rémuralom utáni idők is sokkal részletesebben jelennek meg a könyvben, mint az *Orgiában*,⁵ hiszen egyes valóságos szereplők élete mintegy Zoltán Gábor előtt is zajlott (még akkor is, ha ő például az ötvenes/hatvanas évek idejéről/valóságáról semmilyen, vagy utóbbiról viszonylag csekély és csak gyerekkori tapasztalással rendelkezhet). Ha a *Szomszéd* lényegét próbálnám meg egészen röviden összefoglalni, akkor azt írhatom, hogy ez a szöveg egy nagyon hosszú, téren és időn átívelő nyomozás története részben a magyar történelem legszégezetesebb idejéről, és arról, hogy mik vezettek idáig, részben pedig az elbeszélő, jelesül Zoltán Gábor eszmélkedésének idejéből (a nyomozásnak ez a része pedig elvezet egészen máig, a 2000-es évtizedekig). A nyomozásnak ez utóbbi része, szintén csak leegyszerűsítetten fogalmazva, tulajdonképpen egy nevelődési folyamat, melyben az elbeszélő/szerző valamilyen módon felismeri a körötte lévő világ és a történelem működési mechanizmusait, s ebből saját életére vonatkoztatva is levonja a következtetéseket. Felépülési, pozitív folyamatról van tehát szó, amely mintegy szemben áll az *Orgia* főszereplőjének, Rennernek a sorsával, amely sokkal inkább leépülési folyamat, negatív nevelődési regény. Már csak ebből is látszik, hogy a két mű erősen egymásra van utalva, kiegészítik egymást, bár talán nem egyenrangúak, s ha tán túlzás volna is alá-fölé rendeltségi viszonyt tételezni közöttük, a *Szomszéd* már alcímével is jelzi „háttér” jellegét, mintha „lábjegyzet” volna az *Orgiához*. A történelmi és a magánéleti nyomozáshoz kapcsolódik még egy harmadik is, melyet a kötet befejezéséből érthetünk meg igazán: hogy a Zoltán Gábor nevű elbeszélő tulajdonképpen egy apa után is nyomoz, még akkor is, ha az apa alakja alig-alig említődik valóságosan, míg a hangsúlyos befejezésben, melynek kézzel írott fejezetcíme *Apám*, jóval inkább egy mitologikus szférába emelt zsidó apafigurával szembesülünk, akivel viszont az elbeszélő teljesen azonosulhat (hiszen bizonyos mértékben az egész nyomozás abból is ered, hogy az elbeszélő szerző apja után részben zsidónak is számít). E különféle szövegrétegek mellé pedig odasorolhatunk még egyet, amely az egész mű szempontjából végül is talán a legfontosabb lesz, mindenesetre a leginkább kidolgozott, s a feltehető elbeszélői szándékot is ez foglalja magába igazán. Nem más ez, mint egy kerület, történetesen a XII. kerület, illetve egy részének az utcáról utcára való felderítése, házainak számbavétele, és történetük kinyomozása – egy tökéletes várostérkép, amelynek részletessége, plasztikussága véleményem szerint csak Lengyel Péter Budapest-„térképéhez” hasonlítható (noha nyilvánvalóan más-más megközelítésben). Zoltán Gábor ezt maga így foglalta össze: „Idővel tudatosult bennem, hogy amit csinálok, az tulajdonképpen a mikrotörténelem körébe tartozik: egy körülhatárolt, szűk hely történelmének megismerése egy konkrét időszakban, a lehető legnagyobb részletességgel”.⁶ A városmajori nyilas rémuralom feltárása és feltérképezése sokban múlik ezen a virtuális (bár olykor-olykor valóban kézzel is rajzolt) mappán, de az is nyilvánvaló, hogy itt előbb volt meg a személyes, önéletrajzi

⁵ A regény főszereplőjének sorsa világít erre rá igazán, hiszen róla azt is megtudhatjuk, hogy hiába vészelte át a nyilasokat, ugyan fokozatosan veszte el erkölcsi integritását és méltóságát, de mégiscsak peremfiguraként, a felszabadulás után felismerik, hogy a nyilasok között volt (miközben maga is kiszolgáltató volt nyilas urainak), főnyilasként feljelentik, és az ÁVH kezébe kerül.

⁶ Békefi Teodóra–Nagy Gabriella, i. m. Érdekes, hogy Jan Tomasz Gross lengyel–amerikai történész egy önéletrajzi esszéjében hasonlóképpen nyilatkozott meg: „Nekem csak az megy, hogy egy szűkebb témára koncentrálok, és igyekszem az események sorát egy bizonyos szemszögből értelmezni – igen, kutatói képességeim eléggé szűkre vannak szabva, de legalább tudatában vagyok saját korlátaimnak.” 2000, 2017/11.

érintettség, patetikusan fogalmazva, a szülőföld szubjektív megjelenítésének igénye, melynek során Zoltán Gábor mintegy „fölbukott” a váratlanul eléje táruló mögöttes és elborzasztó történelmi tényektől.⁷ Ebben a szervezettségben a „mikrotörténelmi” kutatások hatásukban és példájukkal aztán világosan két irányba is mutatnak: a szűken vett szülőföld története nyilvánvalóan mutat rá az egész ország történelmére is, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az egészet is csak úgy szemlélhetjük hozzávetőlegesen „helyesen”, ha minden ilyen részletet, részt pontosan feltárunk és egymáshoz illesztünk.

Pusztán az előbbi felsorolásokból is kitűnhet, hogy a *Szomszéd* nagyon sokféle típusú prózából áll (nem feltétlenül) össze. Találkozhatunk olyan szépprózai részekkel is, melyek akár az *Orgia* lapjain is feltűnhettek volna (nekem többször is az volt az érzésem, hogy onnét maradtak ki valamiért),⁸ a mű szövegének nagyobb része azonban inkább csúszkál az esszé, a munkanapló/műhelynapló, a publicisztika és az aprólékos, minden részletre kiterjedő történelmi levéltári kutatások és munkák formái és nyelvei között. S még itt kell megemlítenem azt is, hogy e „nyelvekhez” hol hivatkozásszerűen, hol szoros idézetekben számtalan, főleg irodalmi műalkotás csatlakozik (s itt most mellékes, hogy milyen minőségű alkotások szövegeit idézi meg Zoltán Gábor, lényegesebb, hogy szinte mindannyiszor a megformálás és megszólalás erkölcsi és esztétikai lehetőségeit vagy épp lehetetlenségét vázolja és mérlegetli). Nagy kérdés így, hogy valójában mi is ez a könyv. Az elbeszélő láthatóan maga is valamennyire zavarban van, hiszen hol azt írja: „Esszéregény, amiben felidézem felnövekedésem folyamatát” (6.), hol azt (erős Márai-áthallással), hogy „Egy budai úrigyerek vallomásai” (17.), és mintegy összegzőképpen egy lábjegyzetben azt is bevallja: „Tudom, többféle irányba mozdul ez a szöveg, egyes szakaszai mintha alapkutatásokat feldolgozó értekezések lennének, máskor meg történeteket próbálok elbeszélni.” (243.) E két formára rímel aztán az az eszme-futtatás, hogy a mű vizsgálódás: „Úgy is lehet csinálni, hogy mindent, ami elém kerül, megvizsgálok, dokumentálok, és a publikációt az életből való távozásomhoz időzítem.”⁹ Ez egyúttal ki is jelöli azt a pontot, ahol a munka véget ér.

⁷ „Eredetileg egy személyes hangú regényt szerettem volna írni a Városmajorról, arról a környezet-ről, amiben felnőttem. Azt hittem, egy kis könyvtárossal sok minden megtudható, amire a »nevelődésregényemet« építhetem. Azonban amit akkor akartam, mégsem tudtam megírni. Nagyon szerteágazó volt a kibányászott anyag.” Nincs katarzis. Kling József interjúja Zoltán Gáborral. *Magyar Narancs*, 2018/23.

⁸ Ilyen például a *Csaba utca 18/b* című fejezet egésze (128–152.), s ebben találhatjuk a *Szomszéd*, de talán az sem túlzás, ha azt mondom, az *Orgiának* is a legszebb sorait/jelenetét. Szereplője egy, a zsidó férje miatt véresre vert, megalázott nő; a brutalitás és az ennek ellenére is megszerezhető „meghittség” alkotja a jelenet lényegét, és az is nyilvánvaló, hogy fikciós szervezettségű: „A fiatalasszony kinyújtózik a paplan alatt. Beleszippant a párnán őrzött pizsamába: a férje illata. Szinte azonnal álomba merül. Alszanak a szomszédban a régi keresztény szomszédok is, alszanak az újonnan beköltözött nyilas lakók a damasztlepedőkön. Alszanak a szekrények a megkönnyebbedett polcokkal, álmukban nyújtózkodnak, halkan belereccsenve. Most épp nincs légitámadás, a szobákat a régi lakosok vekkerének és állóóráinak ketyegése, olykor bugó harangütése járja át.” (152.) A szöveg irányultságát és hatását figyelembe véve nem lehet nem gondolni Kertész Imrénének a „táborok boldogságáról” írott szavaira.

⁹ Nem állom meg, hogy megjegyezzem, a halálközelség jegyében az elbeszélő (aki a megírás idején nagyjából 57 éves volt) már a könyv első lapján is így fogalmaz, némileg talán kissé érzélgősen: „amiatt alakult így, hogy a szükségszerű és közeli halál tudatával kelek és fekszem. Nem az élethez tartozók számával nézem magam körül a világot.” (5.) A *Szomszéd* teljes szövege felől nézve ezek a mondatok nem, vagy csak erőltetetten értelmezhetők szerintem. Hasonlóképpen nem működik az sem, ahogy a szerző többször is említi, hogyan távolították el a Magyar Rádióból 2010-ben, a Fidesz hatalomra jutása után (11.), de ez az áldozati szerepre való utalás már az *Orgia* „utószavában” is feltűnt: „Mint a történelemből is tudjuk, természetes, hogy a viszontagságos időkben bajba jutott embereknek hátat fordítanak korábbi pályátsaikkal, ismerőseikkel. Velem sem történt másként 2010 után.” (313–314.)

Ami alkotói, esztétikai szempontból praktikus lehet, mert *egyre nyílóvalóbban mutatkozik a probléma, hogy vajon hol is van ennek a műnek a lehetséges befejezése, illetve van-e, lehetséges-e íve.*" (81., kiem. tőlem – D. P.). S valóban az az esztétikai tétje a műnek, hogy ezt a bizonyos ívet a kavargó részletek (személyes élettények, családi történetek, az *Orgiára* reagáló olvasói levelek beidézése, olvasókkal való találkozások leírása és a történelmi dokumentumok) káoszában az olvasó mégiscsak meglátja-e. Kétségkívül érzékelhető a különböző elbeszélői nézőpontok, hangnemek és műfajok keveredésében, hogy a könyv talán akkor kerülhetne egyensúlyi állapotba, ha a személyes (a konfesszionális, tehát a szubjektív) elem és a történelmi/irodalomtörténeti stb. dokumentáció egymást erősítené, egymás hatását fokozná, de véleményem szerint nem ez történik, ráadásul a két elbeszélői szál is problémás helyenként.

Zoltán Gábor a kutatómunkában, a levéltári dokumentumokon és történészi munkákon túl, jó pár olyan, a nemzetiszocialista, nyilas korszakot ábrázoló kiváló irodalmi műre is hagyatkozik, mint például Zsolt Béla *Kilenc kofferja* vagy Fenyő Miksa *Az elsodort ország* című naplója, mindkettő a szörnyű idők után közvetlenül jelent meg, de modern kiadásai is vannak. Zsolt Béla munkája inkább regényes jellegű, szerkesztett (bár az első, újságban folytatásokban közölt formából következően „lazább” struktúrájú szöveg), Fenyőé pedig a napló közvetlenségéből, „naprakészségéből” eredően kevésbé szesz szervezethez. Mindketten, miközben saját, zsidó sorsukat igyekeznek visszatekintve rekonstruálni (Zsolt Béla esetében) vagy az időben szinkron tanúsítani (mint Fenyő Miksa), valójában arra a kérdésre próbálnak, ha nem is választ, de legalább valamiféle válaszféleséget ajánlani, hogy hogyan jutottunk idáig. És: mi lesz velünk. Zoltán Gábor persze ugyanezt teszi: „engem inkább az esetek megismerése hajt, mint a megítélése, még ha a két irányultság nem is választható el tökéletesen egymástól.” (48.) Lényegében ugyanezekkel a kérdésekkel bajlódik Jan Tomasz Gross (1947) a *Szomszédok* című történelmi esszéjében.¹⁰ A „szomszéd” fogalma mindkét szerzőnél kiemelt jelentőségű, és többféle, bár nagyjából azonos irányú értelmezésre ad lehetőséget. Zoltán Gábor szövegében számtalan ilyen „szomszédi” utalás van, miközben azt is megidézi, hogy már első megjelent novellájában is ott látható a mondat, amit a novella gyerekszereplője mond: „Mindenki szomszéd”,¹¹ ami arra is rávilágít, hogy mintegy elfojtva, virtuálisan az író gondolkodásmódjában kezdetektől ott volt a „szomszédság” mint szociológiai/erkölcsi probléma. (A novellában, ha nem is a mértani középpontjában, de igen hangsúlyosan szerepel „egy zsidó”, „[a]ki aztán nem került elő a háború után. Ismert okok miatt.”¹²) Az író „szomszédjai”, ellentétben Gross történelmi esszéje szereplőivel, mintha nem volnának kapcsolatban valódi szomszédokkal: a „szomszédság” Zoltán Gábor művében nem valamiféle együttélési forma, hanem a kiszolgáltatottság, a megfélemlítettség és alávetettség metaforája. S csak mélyen ironikusan jelenik meg az a tény, ahogy a mindenkori (zsidó) nagypapák házikabátját visszaszolgáltatják majd a háború után a kedves és lopós szomszédok: „A nagypapa házikabátját. Gallérján a nagypapa hajaszála meg a kedves lakótárs hajaszála. / És aztán éltek úgy tovább, szépen, békében, *egy fedél alatt.*” (kiem. tőlem – D. P., 52.). A könyvnek

¹⁰ Jan T. Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Új Mandátum, Budapest, 2004. Gross munkájára, noha nagyon sok tekintetben akár Zoltán Gábor két könyve „előfutárának” is láthatjuk, az író egyáltalán nem hivatkozik. Ezt Szabó Gábor is megemlíti recenziójában (*Szomszédolás. Forrás*, 2018/11. 140–144.), de rejtélyes okokból „regény”-nek nevezi, talán azért, mert Gross ugyan igen komoly kutatómunkát végzett a lengyelek által inkább elfeledni és elrejtetni kívánt szörnyűség feltárásában, ám nyelvében eltávolodott a tudományos megfogalmazás „szárazságától”. Gross és Zoltán tehát igencsak közel állnak egymáshoz.

¹¹ Zoltán Gábor: *Vásárlók könyve*. JAK – Kijárat Kiadó, 1997. 68. A *Földet venni* című, önmagában nem túl érdekes, ám visszatekintve mégiscsak különleges státuszt kapó novelláról van szó.

¹² Uo., 79.

talán egyik célja lehetett, hogy ezt az egymás mellett való élest – tudniillik magyar zsidók és magyarok közt – valahogy feltárja és megértesse mind a szerzővel, mind olvasóival, s egyúttal rávilágítson azon okokra is, amelyek miatt ez az amúgy is törekeny szomszédi viszony felborul, szétesik és a zsidóság kiirtásába fordul át Magyarországon, 1944–45-ben. Zoltán Gábor ezt a történelmi katalizmát (és a hozzávezető utat) kétféleképpen is érzékelteti. Először is az ő mikrokozmoszében fellelhető (és pontosan, szabályosan dokumentálható) összes nyilas gyilkost, illetve a nyilas hatalmat kiszolgáló embert nevének nevezi. A néven nevezés, azaz a rámutatás azonban nem feltétlenül elégséges ahhoz, hogy megértsük például az olyan eseteket, mint amilyen Szécsényi Ferencé, a háború utáni egyik kitűnő, díjakkal elhalmozott filmoperatőr. Az író más esetekben is igyekszik a dokumentálható élettényeket bemutatni, sokszor utal a vidékiségre, a gyerekkori szegénységre és más okokra, melyek a Városmajor és közvetlen környezetében élő vagy ide betelepülő nyilasok életét, gondolkodásmódját befolyásolhatták egészen odáig, hogy némelyikük őrzőgő gyilkossá vált. A történet azonban nyilván hosszabb és bonyolultabb, hiszen a *Szomszéd*-ban a szerző nem vagy alig pszichologizálhat (nyilván ez volt az igazi oka a regény, a fikció felé fordulásnak korábban), így a dokumentumok egymás mellett sorakoznak, de nem adnak ki egy ívet (most nem esztétikai értelemben gondolva) arról a történelmi folyamatról, mely ide vezetett. Holott van ilyen folyamat (részletei, töredékei ott vannak a *Szomszéd*-ban is), mely furcsa kacskaringókkal telített, rengeteg, a zsidóság magyarországi létével kapcsolatos pozitív dokumentumot is görget – és a vége mégis az lesz, ami. Én csak egy-két pontját említem érintőlegesen.

Eötvös József, a másik legnagyobb magyar 1840-ben felszólamlott az országgyűlésben, és erősen szorgalmazta a zsidóság emancipációját, s bár nem járt sikerrel, még ugyanez évben közzétette *A zsidók emancipációjáról* című nagy ívű dolgozatát, melyben ilyen, igazi „Schöngelist”-hoz méltó gondolatot fogalmazott meg: „mindazon balgatag mesék, melyek a középkorban a zsidók ellen felhozattak, ma legfellebb mosolygást gerjeszhetnek; nem hiszi senki, hogy zsidók néha keresztényvérrel áldoznak, hogy nagy ünnepeken keresztény gyermekeket ölnek, hogy hamis esküvések náluk keresztény ellen tiltva nincsenek, s mi több illetlen balgaságok valaha mondattak [...] korunkban mindezt egypár dajkán kívül talán nem hiszi senki.”¹³ Köztudott, hogy a vitákon túl a törvénykezés végül 1849-ben hozta meg azt a törvényt, melyben az egyenjogúság kimondatott (A mózes vallásúak teljes jogegyenlőségéről, 1849. július 28.), de ennek akkor már csak szimbolikus értéke és ereje volt,¹⁴ a valóságosan működő törvénycikk 1867-ben született meg, amire az idősödő Pepi báró¹⁵ némi elégedettséggel vegyes rezignációval így reagált Falk Miksához írott levelében: „minden poétaságom mellett elég jól láttam előre a dolgokat”.¹⁶ Eötvös József szerencsére nem érte meg, hogy láthassa, mivé válik az ő és hazaszerető liberális barátai műve 1882–83-ban, a tisztaeszlári vérvád-perben, melyet ugyan egy másik nagyszerű liberális, az ügyvéd (és író) Eötvös Károly megnyert, s később könyvet is publikált róla, beszédes címmel,¹⁷ de az első Országos Antiszemita Párt is megalakult ekkor Istóczy Győző és Ónody Géza vezetésével. Bary Józsefnek, a per vizsgálóbírójára

¹³ Eötvös József: *Művek. Reform és hazafiság*. I. köt. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 210.

¹⁴ Ráadásul Közép-Európában utolsóként, lásd erről és a törvény jelentőségéről: Konrád Miklós: Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása. *Múlt és Jövő*, 2017/3. 32.

¹⁵ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest, Révai Testvérek, 1903. 215. Itt jegyez le egy kedves anekdotát a szerző arról, hogy Eötvöst a budai királyi katolikus gimnáziumban töltött első napján (1824 ősze) éri az az inzultus, hogy az összes tanuló elül mellőle, lévén egész családja aulikus, azaz szemükben áruoló, csak a közvetlen *padszomszédja* marad vele – történetesen *egy zsidó fiú*.

¹⁶ I. m., 230. Eötvös levelének dátuma: 1867. május 14.

¹⁷ *A NAGY PER, mely ezer éve folyik s még nincs vége*. 1–3. Budapest, Révai Testvérek, 1904.

nak, aki mindenképp szeretne volna a vérvádat bizonyítani, a perről szóló emlékiratai nem jelentek meg halála előtt,¹⁸ viszont megjelentek például először 1933-ban, fia, Dr. Bary Zoltán bevezető soraival,¹⁹ és ennek a Dr. Bary Zoltánnak ajánlja *Solymosi Eszter vére* című versét²⁰ Erdélyi József költő a *Virradat* nevű fasiszta újság 1937. augusztus 2-án megjelent számában. És a végső pont ebben a folyamatban az a rendelet, melyet mindenképpen idézнем kell, mert annyira gyalázatos, miközben a *Szomszéd*dal (és persze az *Orgiá*ival is) összevetve, egészen morbid és abszurd. Vajna Gábor nyilas belügyminiszter (róla is beszél Zoltán Gábor) rendeletéről van szó: „A házfelügyelők és légóparancsnokok, a hadiüzemek, a vállalatok, üzemek és intézmények (kórházak, szanatóriumok, jóléti intézmények, iskolák stb.) vezetői tartoznak a házban lakó, illetőleg az üzemben, vállalatban stb. foglalkoztatott sárga csillag viselésére kötelezett zsidókat a gettóba való haladéktalan beköltözésre utasítani, s amennyiben felszólításuk eredménytelen maradna, az illető zsidót e rendelet közzétételétől számított 48 órán belül az illetékes kerületi rendőrkapitányságnál beadott és elismervénnyel nyugtázott írásbeli feljelentéssel bejelenteni. / Minden zsidóbujtatóra, valamint az előbbi bekezdésben felsoroltakra, ha fent megszabott kötelezettségüknek nem tesznek eleget, sőt azokra is, akik hivatásuk, beosztásuk vagy körülményeik folytán (pl. üzemvezető, személyzeti főnök, háztartási vagy üzemi takarító alkalmazott, *szomszédos lakó* stb.) [...] folyó évi december hó 2-án közzétett 8935/1944 B.M. eln. sz. rendeletem 18. pontjában megszabott büntetés (családfő munkatáborba szállítása, az összes közvetlen családtagok internálása) vár.”²¹ (kiem. tőlem – D. P.)

Visszatérve, a versre (egy másiktól, a *Nyárfák felett* címűből részeket is idéz), egyáltalán Erdélyire már Zoltán Gábor is konkrétan utal (123–124.). A vers és antiszemita költője nyilvánvalóan felveti azt a kérdést is, hogy egy nem tehetségtelen szerző²² hogyan képes ilyen művek megalkotására. És ez a kérdés továbbvezet ahhoz, hogy a legalábbis látszólag egyszerű átlagemberek hogyan válhatnak véresszájú bestiákká, és az újabb kérdés ennek tükrében, hogy hogyan lehet minderről hitelesen beszélni.

Zoltán Gábor a szövegben mintegy összegyűjti a magyar irodalomtörténet szinte minden, említésre egyáltalán méltó alakját, akinek valamilyen módon az antiszemitizmushoz, a rasszizmushoz és végső soron a nemzetiszocializmushoz ideologikusan, „eszmetörténetileg” vagy életszerűen és ténylegesen köze volt. Azt, hogy házmesterek vagy villamoskálauzok betagozódnak ilyen eszmékbe, szervezetekbe, rendre tudomásul vesszük, noha, bár nem vagyok történész, a történettudomány, például Gross sem tartja ezt oly egyszerűen megoldhatónak, alkotók, művészek esetében jóval nagyobb az akadály. Mi magyarázza Knut Hamsun kollaborálását, a fasiszmusnak behódoló magatartását, de lehetne folytatni a sort Céline, Ezra Pound, Pirandello nevével, magyar oldalról már említettem pár nevet, hozzátehetjük még azt is, hogy tudjuk, Szabó Lőrincről sem volt idegen a „vezéreszme”, de Zoltán Gábor egész kaleidoszkópot mutat be Rákosi Jenőtől Kosztolányi Dezsőig. Persze az összes példa különbözik egymástól, mert nyilvánvalóan Nyirő Józsefet, aki erősen közepeszerű vagy még gyengébb alkotó, viszont mindvégig kitartott a nyilas kormányzat mellett

¹⁸ Bary József 1915-ben halt meg.

¹⁹ A '33-as kiadás után Püski Sándor 1941-ben, '42-ben és '44-ben összesen négy kiadásban jelentette meg az emlékiratot – mint az kiderül Karsai László kiváló publikációjából: Bary József vizsgálóbíró emlékiratainak sorsa. *Élet és Irodalom*, 2004. jan. 30.

²⁰ Erdélyi kötetekben ez az ajánlás már nem szerepelt, ami persze nem változtat semmit a megítélésen.

²¹ Idézi Randolph L. Braham: *A magyar holocaust I–II.*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. II. kötet, 232.

²² Természetesen így már nemcsak Erdélyiről van szó, hanem legalább ennyire Szabó Dezsőről, Nyirő Józsefről, Tormay Cécile-ről is, ahogy Zoltán Gábor rendre „meg is szólítja” őket.

– nos az ő antiszemitizmusát lehetetlen összevetni azzal, hogy a kommün bukása után néhány héttel Kosztolányi Dezső Szabó Dezsővel karöltve elmegy Rákosi Jenőhöz, hogy legyen az elnöke egy újonnan létesítendő keresztény írói egyesületnek, és kérték, „hogy a legfrissebb nemzetvédő alakulatot bejelentő plakátra rátehessék nevét” (171.).

Zoltán Gábor az antiszemitizmus e sokszínűségét talán azért is mutatja be nagy részletességgel, hogy egyúttal arra is ráirányítsa a figyelmet, a két háború közti világot milyen mélyen hálózta be az antiszemita gondolat. Abból a szempontból könnyű helyzetben van, hogy az igazán nagy írók, költők között töröl metszett antiszemitát nemigen találni, a kisebbeknél pedig az életmű kétséges értéke teszi fölöslegessé azt a mérítségkést, melyet egy Hamsun vagy Céline esetében nem kerülhetünk meg. Karafiáth Judit idéz meg egy gondolatot tanulmányában, hogy lehetséges egy „nagy művész, kis ember” tipológia, s ennek fényében az általa vizsgált Céline nyilvánvalóan antiszemita pamfletjeiben, esszéiben, de regényeiben nem tűnik fel ilyen primitíven a szemlélet, és nyelvi ereje, modernitása, teremtő ereje által fogadható el ez a dichotómia, míg magyar pályatársai nyelve, irodalom-szemlélete megragad egy egyszerű konzervatív formánál, amivel nem képesek néha már kortársaikat sem megszólítani, utódaikat meg végképp nem.²³ Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regénye ugyan szinte bibliája lett kortársainak s aztán a követő népnemzeti irányzat széles táborának generációkon át, de utóbbinál már aligha a kimódolt, modoros nyelve miatt, ami oka annak, hogy ma már szinte olvashatatlan, a folytatása, a *Megered az eső* talán e szempontból jobb, de végül is töredékben maradt, s első kiadásához (megírása után tíz évvel)²⁴ Szabó Dezső magyarázkodó utószót is írt, melyben a regény antiszemita felütéseit próbálja elfogadható értelmezési körbe foglalni, véleményem szerint kevés sikerrel. A Karafiáth Judit által elemzett Céline azért egyszerre bonyolultabb, ugyanakkor egyszerűbb eset is, mert világirodalmi rangú regényei nem tükrözik átlagemberi – eufémiával élve – „esendőségeit”, míg a könyvben megidézett magyar szerzők antiszemitizmusa műveikben is nyomot hagy. Általában kis emberek kis vagy közepszerű művészettel; Rákosi Jenő versus Ady Endre, illetve kevésbé sarkosan: a nemzeti konzervativizmus tradicionális antimodernsége szemben a modern, a kifejezés új útjait és nyelvét kereső sokszínű irodalmi/művészeti irányzatokkal. A „kis ember” definíciót én nemcsak erkölcsi értelemben használom, noha ez nyilvánvalóan fontos eleme, hanem mintegy szociológiai vonatkozásban is. A legdühödtébb antiszemita szerzők nagy része szegénysorból, kispolgárságból jött: ebben az értelemben átlagpolgár volt, mint ahogy a Zoltán Gábor által ábrázolt XII. kerületi, városmajori nyilasok nagy többsége is. Így fonódik össze a transzformált „kis művész, kis ember” gondolat a társadalmi helyzettel is, az átlagemberek világával.

²³ Karafiáth Judit: Sántító párhuzamok. Céline és magyar pályatársai. *Jelenkor*, 2013/2, 164. Kifejezetten érdekes összevetni e gondolatot Bálint Györgynek a *Solymosi Eszter vére* kapcsán írott cikkével: [Erdélyi] „kétségtelenül kiváló költő, a háború utáni magyar lírikus nemzedék legjobbjai közül való. Ezen még az olyan sajnálatos tény sem változtat, hogy politikai beszámíthatatlanságában, rejtelmes honoráriumsérelmekről hevenyre fűtött hisztériájában egy stupidan rosszhiszemű versezettel állt be a nyilas táborba. [...] Aki sok költőt és általában művészbembert ismer személyesen, az tudhatja, hogy nem ritka közöttük az erkölcsileg felelőtlen, politikailag tudatlan vagy rosszhiszemű, emberileg megbízhatatlan... [...] A nagy költő fogalma nem mindig azonos a nagy emberével.” *Az „Erdélyi-ügy”* (1937). In: B. Gy.: *A toronyőr visszapillant I–II*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 99. Fenyő Miksa naplójában (*Az elsodort ország*, Budapest, Park Kiadó, 2014. 180.) egy másik Erdélyi-vers (*Nyárfák felett*; Egyedül vagyunk, 1944. aug. 11. A vers részleteit idézi és elemzi Zoltán Gábor is, 123–124.) megjelenésére azon frissiben reflektálva így ír: „E. J. versét elteszem magamnak [...] a magam számára emlékeztetésül, ha a tehetség iránti szentimentális tiszteletemben egyszer megint eszembe jutna, hogy genus irritabile vatum és hasonló mentségek.”

²⁴ Szabó Dezső a regényt 1919–20-ban írta, de nem fejezte be, 1931-ben a Bartha Miklós Társaság kiadásában mégiscsak megjelent a töredékes regény.

Érdeemes e szempontból Gross már hivatkozott esszéjéből pár sort felidézni: „A letartóztatottak [a jedwabnei mészárlás elkövetőinek egy része – D. P.] között főleg kisparasz-
tok és napszámosok voltak, de volt két suszter, egy kőműves, egy ács, két lakatos, egy le-
vélkihordó és egy korábbi városközi portás. Néhányuk már családos volt [...], néhányuk
még nem. A legfiatalabb huszonhét éves volt, a legidősebb hatvannégy. Azt lehet monda-
ni, hogy egy csapat átlagember volt.”²⁵ Hasonlóképpen gondolkodik, de szélesebb társa-
dalmi körben Fenyő Miksa, amikor naplójában a kispolgárt próbálja leírni: „amikor azt
mondom, »kispolgár«, akkor én ez alatt nemcsak a szatócsokat, pénzügyőröket, textilke-
reskedőket, segédhivatali alkalmazottakat, házmestereket, borbélyokat értem. Mert a
»kispolgár« kategóriába sorozhatjuk bátran a középosztály széles rétegeit, akiknek szelle-
me, erkölce, intelligenciája melegágya volt a nyilas rendszer sudárba szökésének. A ma-
gyar középosztály túlnyomó része kisebb polgár a kispolgárnál.”²⁶ Zoltán Gábor az
Orgiában inkább a Gross által emlegetett átlagpolgárt jelentette meg, amikor a nyilas vé-
rengzésekről, a Dunába lövetésekről, „úsztatásokról”, egyáltalán a nyilas őrjengésről ír,
de nem egyes figurákat vázol föl több dimenzióban, hanem inkább csak egy-két vonásra
redukálja a rajzokat. Többnyire vidékről a fővárosba került egyszerű emberekről van szó,
akik egyfelől nem találják igazán a helyüket Budapesten, ugyanakkor e talajtalanságot,
gyökértelenséget, otthontalanságot egyfajta primitív népi erkölcsiséggel és a nyilas érá-
ban már gyilkos szenvedélyekkel ellensúlyozzák. A regénynek kitérő részei azok, me-
lyekben például a nyilas feleségek, asszonyok, lányok a pártházban (s másutt is) főzik a
férfiaknak az ebédet, vacsorát – gondjukat viselik, mintha normális élethelyzetben lenné-
nek, noha tőlük egy helyiséggel odébb éppen véresre ver, kínoz, megerőszakol az ő férjük,
szeretőjük hasonló fiatal vagy kevésbé fiatal asszonyokat és lányokat.

Ennek az abszurd erkölcsiségnek a regényben az a frenetikus jelenet a csúcspontja,
amikor a két nyilas, Fehérhegyi János és Sipos István – miután egyikük felesége súlyosan
megsérült, a másiké pedig meg is halt az orosz támadásban – azon búslakodik, hogy:
„Furcsa a világ! Hogy képzeli az orosz, hogy idejön, és magyar asszonyok vérént ontja?
Családanyákét!” (*Orgia*, 257.). A humán erkölcs kifordulása és összeomlása tapintható ki
a pár mondatban, de lényegében az egész regényben is, amikor is védtelen és ártatlan
emberek kínzása és megölése minden további nélkül összegegyeztethető egyfajta bukoli-
kus keresztény erkölccsel és létformával. Tulajdonképpen ezen a nyomvonalon haladva
jut el Zsolt Béla oda, hogy: „Még csak nem is a zsidókat akarják ezek megölni, Friedlander,
hanem magát a civilizációt.”²⁷ A *Szomszéd*ban a szerző azzal az újra és újra felbukkanó
példázattal is szembenéz, illetve szembesíti olvasóját, hogy minden bestialitás és brutali-
tás ellenére sem lehet a vérengzéseket egyszerűen elintézni azzal, hogy hát az elkövetők
nem emberek voltak. Utal erre egy rövid Primo Levi-idézettel (227.), én most egy másikat
emelnék ki, mely egyszerre állítja eléink a brutalitás tényét és okát. Levi arra a fiatalok által
gyakran feltett kérdésre, hogy milyen fából faragták a táborok „pribékjeit”, így válaszol:
„A szó egykori fogvatartóinkat, az SS-katonákat jelöli, s úgy érzem, nem éppen szeren-
csés: azt a képzetet kelti, mintha torz lélekkel született, szadista, eredendően gonosz
emberekről volna szó. Pedig ugyanabból az anyagból gyúrták őket is, mint bennünket,
átlagos emberek voltak, átlagosan értelmesek, átlagosan gonoszak. Néhány kivételtől el-
tekintve nem voltak szörnyetegek: látszatra semmiben sem különböztek tőlünk, csak ép-
pen gonoszságra nevelték őket. [...] Valamennyien a Hitler és társai akaratából riasztóan
leépítőre torzított közoktatás elneveltjei voltak”.²⁸ Egészen érdekes mozzanat, hogy a ko-
rabeli oktatásról mennyire hasonló nézeteket vall, szinte azonos fogalmazással Fenyő

²⁵ Gross, i.m., 19.

²⁶ Vö. 23. jegyzet, i. m., 509.

²⁷ Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. Magvető Kiadó, Budapest, 1980. 216.

²⁸ Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 259.

Miksa: „A magyar közoktatásügy az utolsó esztendőekben nem tudást adott, nem emelkedett humanista szellemben próbálta nevelni az ifjúságot, nem is kemény munkára az életért való küzdelemben, hanem gyűlöletre, melyet, ha igazán átérez s kiadósan gyakorol, akkor – így tanították – egzisztenciájának biztos alapját teremti meg.”²⁹ (Itt csak zárójelben jegyzem meg, még igyekszem visszatérni rá, hogy Zoltán Gábor szövegének iránya közvetlen jelenünkig húzható meg, s elég félelmetes összehasonlítni a mai oktatásügy lepusztítását azzal, amit az előbb idézett két szerző saját tapasztalataiból leszárt.)

Zoltán Gábor a *Szomszéd*-ban összegyűjtött kutatásokban ezt a kispolgári, átlagemberi világot már kiterjesztette a két háború közti értelmiségi rétegre is, így jelennek meg az írók, költők, színészek, képzőművészek mellett a tudományos világ képviselői is. Ez az értelmiség, vagy még jobb, ha Fenyő Miksa definícióját használjuk, a középosztály, alig-alig különbözik az átlagpolgártól, legfeljebb talán műveltségi szintjében, de cselekvéseiben nagyjából hasonló mintákat követett, és a nyilas rendszer szörnyűségeiért hasonló felelősséggel is viseltetett. Az elbeszélő szerző azonban – miközben joggal hivatkozik Primo Levi gondolatára, a nyilasok/pribékek „emberszerűségére” – ellent is mond önmagának. Szerintem már az *Orgia* esetében is téves volt a címadás,³⁰ mert konnotációja a szexualitásra, az ilyen jellegű tobzódásra utal, és Zoltán Gábor nyilván nem igazán erre gondolhatott. Bár ki tudja. Mindenesre a *Szomszéd*-ban az átlagemberség mellett legalább ilyen hangszüllyal ír arról, hogy: „A nyilasok nagyrészt szexuális bűnözők voltak, persze egyénként különböző mértékben. A tizenkettedik kerületiek közül nem Megadja Ferenc erőszakolta meg a legtöbb nőt, de mindenképpen az élbolyban volt.” (274.) A szexualitás kiemelése, középpontba helyezése – függetlenül attól, hogy nyilván dokumentumok állnak rendelkezésre bizonyítékként, hogy tömegesen voltak ilyen borzalmas cselekedetek – lecsupaszítja a történelmi/társadalmi problémát arra, hogy a „pribékek”, a nyilas gyilkosok egyszerűen mégsem voltak emberek, illetve hogy valójában csak szörnyetegek voltak. Zoltán Gábor mikrotörténelmi vizsgálódása, kutatása persze lokálisan akár billentheti is ebbe az irányba a mérleg nyelvét, de ekkor az a kérdés merül fel: minek ezt tanulmányozni, az ördögi, a nem-emberi, az emberin kívül álló szörnyetesség nem érdemes a huzamos és alapos tanulmányozásra, arról nem is beszélve, hogy eszközeink sincsenek hozzá. Az *Orgiában* megjelenő számtalan, újra és újra ismétlődő, elsősorban szexuális jellegű kegyetlenkedés megidézése, gondosan megformált jelenetezései például nemhogy azt a célt elérnék, amiért megidézettek, történetesen, hogy legalább morális felháborodást váltsanak ki, az ismétlődő szerkezet éppen ellenkező irányba fordítja a tekintetet: nem rázza meg, csak tudomásul veszi, hogy sokadszorra is egy újabb horrorisztikus „tájkép” tárult elé.³¹ Zoltán Gábor is érezhette ezt talán, mikor az írói önmegfigyeléséről (tehát lényegében önmagáról is) mélyen ironikusan/önironikusan azt jegyzi meg immáron a *Szomszéd*-ban: „az író egy adott ponton azon veszi észre magát, hogy kezdi már unni a túlélők beszámolóit: túl sok az ismétlődés, folyton jönnek a nyilasok, elviszik a nagymamát, és megeszik a szilvalekvárt. És ebben természetesen benne van önmaga elítélése is, hiszen a százegyedik elhurcolt nagyfi és elzabrált gyümölcsíz is részvétre méltó, a lélek gyengeségére utal a reakció kifáradása.” (307.) Azt nem tudtam pontosan kideríteni, hogy a regénynek az *Orgia* címet Zoltán Gábor

²⁹ Fenyő Miksa, i. m., 67.

³⁰ A címeikkel amúgy is gondjai akadnak néha, nagy szerencse, hogy a *Szomszéd* nem az eredetileg tervezett szörnyű – *Véresmajor* – címen jelent meg.

³¹ Elgondolkodtató e szempontból Bán Zoltán András véleménye: „Ráadásul ez a módszer eléggé elmosódottá teszi a figurákat, történetük, motivációik meglehetősen kontúrtaalanok; a nyilasok arctalan gyilkológépek ebben a panorámában. Hogy mindez nagyjából az írói szándék része, az aligha kétséges. De ekkor a valóban nagy esztétikai kérdés inkább így fest: hogyan lehet giccsel ábrázolni a véres giccsot, hogyan lehetne a pornográfia révén bemutatni a borzalmas politikai pornográfiát?” I. m.

mikor adhatta; a *Szomszéd* „fülén” azonban már ott olvasható Berda József versének két sora, mely tartalmazza a szót, s a *Szomszéd* 306. lapján a szerző el is meséli, ki hívta rá fel a figyelmét. Mivel a két mű „keresztelte” egymást, az is lehet, hogy a címet Berda inspirálta, de az sem kizárt, hogy a vers ismerete nélkül Zoltán Gábor maga jutott arra, hogy az „orgia” lesz a legkifejezőbb jele annak, amit el akar mondani. Mindenesetre a *Szomszéd*ban sokat idézett Márai szavaiból: „Negyvenkét év előtt egy társadalom megmutatta igazi arcát, a gyűlölet, kapzsiság, kegyetlenség mindenfajta őrjöngését”, nos ebből az „őrjöngés” sokkal inkább tűnik pontosnak, különösen összevetve Márainak a nyilas eseményekkel *szinkronban* írott gondolatával: „Mint ahogy részeggel, vagy örültekkel nem lehet vitatkozni: a magyar középosztály megőrült és berúgott a zsidókérdéstől. Az oroszok Körösmezőnél, az angolok és amerikaiak Pest fölött, s ez a társadalom eszelősen és tajtékozva nem akar, nem tud másról beszélni, csak a zsidókról.”³²

Mindent egybevetve, a *Szomszéd* az előzőek tükrében jóval visszafogottabb hangvételű, a kutatáshoz, a vizsgálódáshoz, a történelmi aspektushoz mérten csaknem száraz (bár utaltam már igen-igen szép részeire is). A pusztá tények rögzítése, az adatok sorolgatása (amely adatok kétségtelenül felbecsülhetetlen értékűek akár csak egy kizárólag tudományos igényű munkához is, arról nem beszélve, hogy e mikrotörténelmi felderítés talán közelebb is állhat az úgynevezett olvasóhoz, úgy értem, szélesebb körben érezhető hatását), az adatok egymás mellettisége azonban továbbra sem rajzolja meg jobban akár azoknak a szereplőknek az életét sem, akik már az *Orgiában* is saját nevükön szerepeltek. Nem vetül ki semmi olyan pszichikai, személyes mozzanat e nyilasok életéből, amely közelebb hozhatná a történelmi helyzet megértését, s benne a nyilas kalauzok, házmesterek vagy épp írók, költők személyes mozgatórugóit, motiváltságát, hogy milyen érzelmek vezették őket a leggyalázatosabb tettekre. Kétségtelen, hogy mindkét könyvben talán egyetlen érzelem, a gyűlölet fogja keretbe mindazt, ami a két háború közötti, majd a nyilas idők Magyarországon történik.³³ Zoltán Gábor kutatásai azért is fontosak, mert ezt az önmagában megfoghatatlan érzést – amelyet a korszak Magyarországanak vezetői gerjesztettek mindenféle kommunikációs csatornákon, s a ma emberének is kevésbé megfogható – személyes térbe hozza, hogy úgy mondjam, nevesíti. Nemcsak úgy általában voltak nyilasok, hanem konkrétan ez és ez meg az is, például a Megadja család fiai. A probléma mégis az, hogy bár már tudjuk, ekkor ki és hogyan ölt védtelen, ártatlan embereket, de hogy miért, azt továbbra sem. S talán ennek oka az is lehet, hogy a *Szomszéd*ban feltűnő beszédhelyzet nem tisztázott. Már korábban jeleztem, hogy a könyv burkoltan egy nevelődési regény lehetőségét foglalja magába. Az adatok, a száraz tények talán akkor lelkesülhetnének át, ha Zoltán Gábor személyes aurájával fonódnának össze; egy olyan életút megrajzolásával, melyből láthatjuk a „hős” minden felismerését, dolgokra való ráismerését, akár megdöbbenését – azt a lelki, emocionális folyamatot, melyben megérti, hogy mi miért és hogyan történt, ő mire rendeltetett, és talán azt is, hogy mi volna a dolga a világban azokkal a té-

³² Az első idézet Márai egy 1986. március 29-i naplóbejegyzéséből származik, idézi Zoltán Gábor: 69. A második: Márai Sándor: *Napló 1943–44*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 156.

³³ Egészen ironikus, hogy a hírhedt Kun páter (aki az *Orgia* egyik főszereplője, de a *Szomszéd*ban is láthatjuk) többek közt így védekezett a népbírószágon 1945. szept. 19-én: „Az évtizedek során át belénk gyömöszölt propaganda vérünkkel vált. Ez a propaganda úgy mutatta be nekünk a bolsevistákat, hogy a személyes és családi biztonság és főként az Egyház elszánt ellenségét láttuk csak bennük... [...] Hazánk iránti el nem vitatható kezdeti nagy szeretetünket az ordító propaganda idegen utakra terelte, míg végre a fegyveres ellenségnél is ádázabb ellenségnek tekintettük a zsidókat.” Csonka Laura: Egy minorita szerzetes a nyilasok szolgálatában – Kun András élete. *Múlt és Jövő*, 2015/4, 96. Az idézet abszurd humora mellett azért is fontos, mert Zoltán Gábor a *Szomszéd*ban az előző korszakból következtetéseket von le a jelenünkre nézve is, s ezekben a párhuzam a jelenünk fő témájával (propaganda és gyűlöletszítás) kézenfekvő.

nyekkel, melyekkel élete során így vagy úgy kapcsolatba került. A Zoltán Gábor nevű hős azonban mind családjá történetével, mind saját életútjával, „nevelődésével” kapcsolatban meglehetősen szűkszavú, alig árul el valamit. Ezt leginkább az apa figurájának úgyszólván teljes hiánya jelzi (s talán ezt nem magyarázza az „elvált szülők gyermeke” motívum). Leginkább itt bicsaklik meg a szöveg: a személyesség háttérbe húzódásával az előtérben a pusztá adatok, információk maradnak, melyeknek (dokumentumjellegük mellett) a hitelességét éppen a személyes sors fölmutatása erősítené: azaz a kettő közti egyensúly billen rossz irányba. Hozzájárulhat ehhez még a szöveg két jellegzetessége.

A címről annyit már leírtam, hogy általánosságában (nincs meghatározva névelővel) inkább afelé tendál jelentésben, hogy a „szomszéd” mindig az, akit megaláznak és megölnek, tehát, némi túlzással élve, a kiszolgáltatottság szinonimája. De közelebbi vizsgálattal talán arra is rá lehet jönni a szövegben mintegy egyhangúan sorolt bűnökből, hogy a „szomszéd” talán mégis inkább a „másik”: az, aki megfigyel, feljelent, kifoszt, hozzájárul az „egyik” halálához vagy épp maga öli meg. Zoltán Gábornak mérhetetlenül nagy értékű a hozzájárulása ahhoz, hogy ezt a „másikat” adataiban megismerjük,³⁴ az előbbiekben felvillantott egyensúly megbomlásához talán az is hozzájárul, hogy valamennyit lássunk az áldozatokból is, az „egyik” és a „másik” együttlétéből történetileg és lokálisan is. Még akkor is, ha értem, hogy itt nyilvánvalóan nem az áldozatok a főszereplők. E redukcióból aztán következik, hogy a szöveg mélyén ott lappang a furcsa, de például a magyar történelemből, irodalomtörténetből jól ismert dichotómia, mely a mindenkori vizsgálat mindenkori tárgyát egy „mi-ti” mezőben helyezi el, amit leképezhetünk egy vidék–város ellentéttel, vagy hogy nevén nevezzük a dolgokat, a népi–urbánus ellentéttel. Zsolt Béla *Kilenc kofferjában* nagyon erős érzelmekkel, nagy személyességgel, és ezért hitelesen mondja el ezeknek az ellentéteknek egy részét.³⁵ A *Szomszéd*ban Zoltán Gábor sok egyéb mellett, felteszem, arra is törekedett, hogy valahogyan *másképp beszéljen* a városmajori gyilkosok kapcsán mindarról, ami a korszakhoz köthető, s pláne, ami a korszak után a jelenünkhöz is elér. A könyvből az is kiderül, hogy mindvégig küzdelem zajlott a *nyelvvél*, hogy ugyanis hogyan lehet megszólalni ezekről a dolgokról, hogy lehetséges-e a „gyilkosok nyelvén” beszélni, milyen mondatok alkalmasak³⁶ mindannak a leírására, ami megtörtént (s akár megint megtörténhet). S ami mindkettőből következik, milyen emberi morál lehet érvényes mindezek után. Összefoglalva, talán volt arra kísérlet, hogy minden tekintetben kilépjen a megszokott, dichotomikus diskurzusból, de ez még részletekben sem sikerült, s aminek aztán sok talán elhamarkodott, rövidre zárt ítélezés, értékítélet köszönhető (bár talán ezekben érvényesül olykor az a személyes „forróság” és érzelem, mely más esetben éppen hiányolható).³⁷ A nyelvi probléma sem igazán artikulálódik, mert annak az volna a lényege, amit Zsolt Béla fogalmazott meg: „De különben is, úgy éreztem, soha többé nem tudok leírni egy mondatot. Nem is akartam többé írni. Ami történt velem, úgys leírhatatlan”.³⁸ A paradoxon azonban mégiscsak az, hogy végül Zsolt Béla is leírja a leírhatatlant, azaz valójában olyan nyelvet kell találni, mely egyszerre érzékelteti a leírás képtelenségét, ám így vagy úgy, valamilyen nyelven kifejezi azt. Nem az

³⁴ Nem vagyok történész, nem tudom igazán megítélni, de hátha nem tévedek, ha azt gondolom, történészek számára is nyújt nóvumot. Miközben elég világosnak látszik az is, hogy történészi berkekben a könyv nagyon sok vonatkozásban már ismert adatokkal is dolgozik.

³⁵ Lásd például: i. m., 368–370.

³⁶ Lásd erről *Szomszéd* 337.

³⁷ Például: „az enyhe idegenkedés Magyarország falvainak és kisvárosainak lakosaitól nem belőlem fakad, hanem annak ismételt megtapasztalásából, hogy az ottaniak egy része – tán nem is többsége, csak magát nagyinak mutató kisebbsége – utál engem, mit se tudva gondolataimról, cselekedeteimről és mulasztásaimról, eredendően, születésemtől fogva utál.” 80.

³⁸ I. m., 119.

a kérdés, hogy szép szavakat és mondatokat írunk, és ezért hazudunk arról, amiről csak – ezek szerint – artikulátlanul, tagolatlanul lehetne szólni. Nem azon múlik, hogy a „konyhai kisszéket” „hokedlinek” írjuk vagy sem,³⁹ és a gyilkosok nyelve is jól használható, mint azt mutatja az *Orgiának* néhány része, amikor az elbeszélő hirtelen nézőpontváltással a mindentudó elbeszélőből belehelyezkedő narrációra vált, és egy nyilas szemzőgéből és nyelvén mutat be egy jelenetet; az *Orgia* szövegének legjobb részeihez tartoznak ezek. A *Szomszéd* alapvetően nem fikciós jellegéből fakadóan a nyelvi probléma kevésbé erősen artikulálódik (miközben persze műhelynaplóként itt fogalmazódik meg egyáltalán ennek morális vonzata), jóval feltűnőbb viszont egy olyan alapállás, alapnézőpont, amely egyfelől a végzetszerűséget⁴⁰ hangsúlyozza, másfelől ebből az állapotból tekintve a dolgokra, végletes érzelmeket⁴¹ is indukál (elsősorban a szöveg elbeszélőjében). A Zoltán Gábor által hivatkozott könyvek közül leginkább Zsolt Béla regényében érezhető ez, ott azonban az utólagos rekonstrukció ellenére is majdhogynem az eseményekkel egy időben, az események szinte szinkron hatása alatt születik meg egy igen erős szöveg. Amely ráadásul, a felfokozott érzelmek ellenére sem nélkülözi az iróniát, sőt alkalomszerűen a gyilkos öniróniát, mely a zsidóságnak azt a két háború közötti gyanútlanágát figurazza ki, mely még a boldog békeidőkben, 1914-ben alakult ki (ráadásul Zsolt véleménye szerint nem is pusztán a magyar zsidóságra, hanem minden tisztességes, de óvatlanul gyanútlan magyar polgárra is kiterjeszti a fogalmat).⁴²

Végezetül még egyszer kitérnék a befejezésre, a *Szomszéd* az *Apám* című zárlatára, de most nem a mitologizált apafigurára gondolok, hanem arra, hogy ez a részben valós adatokból konstruált, de végeredményben mégiscsak virtuális apa „története” hozza el azt a katarzist, melyet Zoltán Gábor még az *Orgiáról* nyilatkozva tagadott.⁴³ Igaz, furcsa, talán felemás is ez a katarzis, hiszen a mitológiai apa elindul 1947-ben az éppen születő Izrael felé Palesztinába – egy új otthonba. Ahol is aztán kiderül: „Nem lehet bemenni Jeruzsálembe. Nem engedik.” (391.), de az apa és társai, a „fiúk” felveszik a kilátástalan harcot is a szabadságért és egy otthonos otthon vágyáért. A Jeruzsálembe való bemenetel pedig majdnem nyilvánvalóan utal Jézus dicsőséges bevonulására a Városba. A „fiúk” ott épp elbuknak, de talán mégis van valamiféle megváltás – talán ez is kiolvasható a rövid szövegrészből, s akkor a *Szomszéd* e tekintetben jelentősen különbözik is az *Orgiától*.

Mindent egybevetve, hibái, fogyatékoságai ellenére is fontos könyvnek tartom a *Szomszédot*, a könyörtelen adatbányászás, a dokumentumok és más, akár irodalmi szövegek egybegyűjtése önmagában is jelentős tett, segíthet (még ha sem én, és feltehetően Zoltán Gábor sem túl optimista e tekintetben) a múlt igazi feltárásában, tisztázásában, a tájékozódásban, szembesíthet a magyar történelem egy gyalázatos fejezetével – és nagy erőket vonultat föl annak érdekében is, hogy ezt a múltat ne mint zárványt érzékeljük, hanem mint a jelenünk valóságát is befolyásoló, lappangva folyamatos történetet, „aminek még nincs vége”.

³⁹ „Nem írok konyhai kisszéket, ha hokedliről van szó.” 337.

⁴⁰ Vö.: „Én akkor, 2010 környékén láttam, hogy tulajdonképpen mindennek vége van.” Kövesdi Péter: A túlélés sincs megígérve – Interjú Zoltán Gáborral. *Népszava*, 2019. márc. 2.

⁴¹ Lásd erről Bán Zoltán András sorait az *Orgiáról* (i. m.): „Ráadásul valami gyűlölet sugárzik a sorokból, ami természetesen érthető, de ugyanakkor kicsit civillé, magánjellegűvé teszi az irodalmi szöveget...”

⁴² „Az égő függönyt letépték, rátapostak, egy lavor vízzel eloltották a tüzet. Évekig beszéltünk a családban a tűzről, és amikor iskolába kerültem, évekig hazudtam róla, és hencsémtem vele a fiúknak. Ez volt nálunk a családi szenzáció 1914-ig. Oly kor volt ez, amelyben tűz is volt, de Messinában, s háború is volt, de Mandzsúriában és Kubában. Házasságtörés is volt, de valahol Rouenban, Bovaryék családjában – mert Komáromban 1914-ig egyetlen asszony sem csalta meg az urát.” Zsolt Béla, i. m., 282.

⁴³ Kling József interjúja, i. m.